

A Rereading of Plantinga's Theory of Warrant in Light of Criticisms from Virtue Epistemology and Social Epistemology

Fahime Khoshnevisan

PhD, Philosophy of Religion, Faculty of Theology and Islamic Sciences, Payam-e Noor
University, Center for Graduate Studies, Tehran, Iran.
fahimekhoshnevisan@gmail.com

Article Info

Article Type: Research

Article history:

Received: 2025/10/05

Revised: 2026/03/11

Accepted: 2026/07/10

Online Publication:

2026/09/23

Keywords:

Plantinga,
warrant,
virtue epistemology,
social epistemology

EXTENDED ABSTRACT

The main issue of the article is a rereading of Plantinga's theory of warrant based on criticisms put forward by virtue and social epistemologists. In epistemology, by distinguishing between justification and warrant and criticizing traditional foundationalism, Plantinga proposes an epistemic model in which religious beliefs are regarded as basic and warranted beliefs, provided they are employed within the context of proper epistemic functioning.

In contemporary epistemology, Plantinga's theory of warrant is presented as an important model in justifying religious belief, in which the proper function theory along with the reformed epistemological approach, in a new synthesis, offers a new meaning of "warrant" in cognition. Contrary to traditional approaches that mainly emphasize argumentative and rational justification, Plantinga's theory—especially in the field of the epistemology of religion—replaces

Cite this article

Khoshnevisan, F. (2026). A Rereading of Plantinga's Theory of Warrant in Light of Criticisms from Virtue Epistemology and Social Epistemology. *Philosophia et Theologia: Dialogues in Criticism and Reflection*, 31(3), pp. 1-32.
<https://doi.org/10.22081/jpt.2025.73101.2288>

© The Author(s) ; Publisher: Islamic Sciences and Culture Academy

<https://doi.org/10.22081/jpt.2025.73101.2288>

"justification" with "warrant" and thus makes religious belief knowledgeable. In his view, this belief must be such that it possesses warrant itself; meaning that the structural features and the epistemic process alone can determine its validity.

Among the foundational principles of this theory is reliance on the proper functioning of epistemic faculties. In Plantinga's view, a true and warranted belief is formed only when human cognitive faculties operate properly and are designed toward the realization of truth. In this regard, he points to four essential conditions for the proper functioning of epistemic faculties: first, the faculties must function properly; second, these faculties must operate in their appropriate environment; third, the faculties must operate with pre-designed programs; and fourth, the faculties must operate in accordance with the goals determined for them. If these four parameters are observed in the cognitive process, the faculties will operate effectively and reliably, and the beliefs derived from them will be knowledgeable and valid.

Nevertheless, in recent decades, new epistemological changes and developments—such as the two prominent currents of virtue epistemology and social epistemology—have provided new contexts for critiquing and rethinking Plantinga's view. In virtue epistemology, attention to the moral and epistemic virtues of the knowing subject, such as honesty, courage, and epistemic humility, holds a special place. This approach emphasizes that a justified belief must be shaped not only structurally, but also ethically, based on the virtues of the knowing subject. On the other hand, social epistemology, by emphasizing the importance of social conditions, power, and trust in epistemic processes, highlights that social structures can heavily influence the production and justification of epistemological beliefs.

These two approaches can, on the one hand, play a role in better understanding and strengthening Plantinga's theory of warrant; however, on the other hand, they raise new questions that may challenge Plantinga's model. From this perspective, the main questions are: Does Plantinga's "proper function" model harmonize with new concepts such as religious virtues and epistemic justice or not? In other words, can this

model, whose basis is placed upon the rational and teleological design of cognitive faculties, be horizon-aligned with the emphasis of virtue and social epistemology—which pay more attention to the human agent and social contexts?

This article, with an analytical-critical approach and with the aim of examining the foundations of this view and its relation to contemporary epistemological developments, evaluates the possibility of rereading it in light of epistemic virtues and the social contexts of religious belief.

The present research, with the aim of critically rereading the theory of warrant in the epistemology of religion, concludes that despite Plantinga's efforts to save the rationality of religious belief against skeptical challenges, his theory of warrant at some levels—especially in the domains of epistemic reflection, the agent's cognitive virtues, and the impacts of social contexts in the formation of beliefs—faces structural shortcomings. Plantinga emphasizes in his theory that religious belief must originate from a sound cognitive system that operates in accordance with divine design; however, in this framework, he ignores many of the complex epistemological aspects that seem necessary in contemporary conditions; in particular, he does not pay attention to the agent's responsibility in evaluating and critiquing their own beliefs, and downplays the important impacts of power relations in social structures and its effect on the validity of religious beliefs.

While Plantinga's theory emphasizes features such as the proper functioning of cognitive faculties and their conformity with divine goals, contemporary theories of virtue and social epistemology emphasize that the epistemic process cannot be complete merely as a mental and cognitive mechanism. These approaches emphasize the role of the epistemic agent's moral virtues and consider belief as the product of an ethical, conscious, and responsible action of the individual. Among the prominent views in this field, one can point to the views of Sosa and Zagzebski in virtue epistemology, who consider knowledge as the result of moral virtues such as honesty, humility, and rigor. Similarly, theorists like Fricker in social epistemology specifically point to the role of social contexts, trust, and power structures in epistemic processes.

This research suggests that in order to reconstruct and strengthen Plantinga's theory of warrant in the contemporary world, the concept of knowledge must be expanded from a passive mechanism to an active, reflective, ethics-oriented, and social process. In the reconstructed model, a religious belief is considered warranted not only when it originates from a sound and valid cognitive system, but also as a result of the conscious, reflective, and virtue-driven action of the epistemic agent. In this proposed integrative model, the goal is that while preserving the internal coherence and structure of Plantinga's model, we update it with contemporary and postmodern epistemological concerns. This updating not only leads to the strengthening of the rationality of religious belief, but also links it to the ethical and social realm of knowledge.

بازخوانی نظریه ضمانت پلاتینگا در پرتو نقدهای معرفت‌شناسی فضیلت‌محور و اجتماعی

فهیمة خوشنویسان id

دکتری تخصصی فلسفه دین، دانشکده الهیات علوم اسلامی، دانشگاه پیام نور مرکز تحصیلات تکمیلی تهران، تهران، ایران.
khoshnevisan.philo.reli@student.pnu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۱۳ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۱۲/۲۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۴/۱۹ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۵/۰۷/۰۱ کلیدواژه‌ها: پلاتینگا، ضمانت، معرفت‌شناسی فضیلت‌محور و اجتماعی	مسئله اصلی مقاله، بازخوانی نظریه ضمانت پلاتینگا براساس نقدهای واردشده ازسوی معرفت‌شناسان فضیلت‌محور و اجتماعی است. پلاتینگا در معرفت‌شناسی، با تمایز نهادن میان توجیه و تضمین و نقد مبنای سستی، مدل معرفتی نوینی را مطرح می‌کند که در آن، باورهای دینی به مثابه باورهایی پایه و تضمین‌شده تلقی می‌شوند، مشروط بر آنکه در بستر عملکرد صحیح معرفت‌شناسی به کار گرفته شوند. در این میان، نظریه ضمانت با اتکا بر عملکرد صحیح معرفت‌شناسی، با نقدهایی از جانب رویکردهای معرفت‌شناسی فضیلت‌محور و اجتماعی مواجه شده است. این مقاله با رویکردی تحلیلی - انتقادی، و باهدف بررسی مبانی این دیدگاه و نسبت آن با تحولات معرفت‌شناختی معاصر، امکان بازخوانی آن را در پرتو فضایل معرفتی و زمینه‌های اجتماعی باور دینی ارزیابی می‌کند. مقاله حاضر با بازخوانی نظریه ضمانت، به تحلیل عناصر مغفول‌مانده‌ای چون فضایل معرفتی، زمینه‌مندی اجتماعی و مسئولیت معرفتی می‌پردازد.

استناد: خوشنویسان، فهیمة. (۱۴۰۵). بازخوانی نظریه ضمانت پلاتینگا در پرتو نقدهای معرفت‌شناسی فضیلت‌محور و اجتماعی. نقدونظر، ۳۱(۳)، صص ۱-۳۲.

<https://doi.org/10.22081/jpt.2025.73101.2288>

ناشر: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
© ۱۴۰۵ «نویسندگان دارنده حق مؤلف مقاله خود بدون محدودیت هستند»

نقد و نظر

نتیجه پژوهش نشان می‌دهد که بازخوانی مدل ضمانت در قالب یک الگوی تلفیقی - با بهره‌گیری از معرفت‌شناسی فضیلت‌محور زاگزیسکی و سوسا و معرفت‌شناسی اجتماعی فریگر - چارچوبی منسجم‌تر و پاسخ‌گوتر برای تبیین عقلانیت باور دینی فراهم می‌کند. در این رویکرد، افزودن عناصر فضیلت‌محور همچون تواضع، صداقت و شجاعت معرفتی، در کنار ملاحظات اجتماعی مانند عدالت معرفتی، به بازخوانی دیدگاهی جامع‌تر منتهی می‌شود.

مقدمه

در معرفت‌شناسی معاصر، نظریه ضمانت پلاتینگا به عنوان مدلی مهم در توجیه باور دینی مطرح می‌شود که در آن، نظریه عملکرد صحیح به همراه رویکرد معرفت‌شناسی اصلاح‌شده در یک تلفیق جدید، معنای جدیدی از «ضمانت» در شناخت را ارائه می‌دهد. برخلاف رویکردهای سنتی که عمدتاً بر توجیه استدلالی و عقلانی تأکید دارند، نظریه پلاتینگا، به ویژه در حوزه معرفت‌شناسی دینی، «ضمانت» را جایگزین «توجیه» می‌کند و به این ترتیب باور دینی را معرفت‌مند می‌سازد. در دیدگاه او، این باور باید به گونه‌ای باشد که خود دارای ضمانت باشد؛ به این معنا که ویژگی‌های ساختاری و فرایند معرفتی، به تنهایی می‌توانند اعتبار آن را تعیین کنند.

از اصول بنیادین این نظریه، اعتماد به عملکرد صحیح قوای معرفتی است. در دیدگاه پلاتینگا، باور صادق و دارای ضمانت، فقط زمانی شکل می‌گیرد که قوای معرفتی انسان به طور صحیح عمل کنند و در راستای تحقق صدق، طراحی شده باشند. در این راستا، او به چهار شرط اساسی برای عملکرد صحیح قوای معرفتی اشاره می‌کند: نخست، قوا باید عملکرد صحیحی داشته باشند؛ دوم، این قوا باید در محیط مناسب خود فعالیت کنند؛ سوم، قوا باید با برنامه‌های از پیش طراحی‌شده عمل کنند؛ و چهارم، قوا باید مطابق با اهدافی که برای آن‌ها تعیین شده است، عمل نمایند. اگر این چهار پارامتر در فرایند شناختی رعایت شوند، قوا به طور مؤثر و موثق عمل خواهند کرد و باورهایی که از آن‌ها به دست می‌آید، معرفت‌مند و معتبر خواهند بود.

با وجود این، در دهه‌های اخیر، تغییرات و تحولات معرفت‌شناختی جدیدی مانند دو جریان برجسته معرفت‌شناسی فضیلت‌محور و معرفت‌شناسی اجتماعی، بسترهای جدیدی برای نقد و بازاندیشی در دیدگاه پلاتینگا فراهم کرده‌اند. در معرفت‌شناسی فضیلت‌محور، توجه به فضایل اخلاقی و معرفتی فاعل شناسا همچون صداقت، شجاعت و فروتنی معرفتی، جایگاه ویژه‌ای دارد. این رویکرد تأکید دارد که باور موجه نه تنها به طور ساختاری، بلکه به طور اخلاقی نیز باید بر اساس فضایل فاعل شناسا شکل گیرد. از سوی دیگر، معرفت‌شناسی اجتماعی با تأکید بر اهمیت شرایط اجتماعی، قدرت، اعتماد

در فرایندهای معرفتی، برجسته می‌کند که ساختارهای اجتماعی می‌توانند به شدت بر تولید و توجیه باورهای معرفت‌شناختی تأثیر بگذارند.

این دو رویکرد، از یک سو می‌توانند در فهم بهتر و تقویت نظریه ضمانت پلانتینگا نقش ایفا کنند؛ اما از سوی دیگر، پرسش‌های جدیدی را مطرح می‌کنند که ممکن است مدل پلانتینگا را به چالش بکشد. از این منظر، پرسش‌های اصلی این است: آیا مدل «عملکرد صحیح» پلانتینگا با مفاهیم جدیدی چون فضایل دینی و عدالت معرفتی هم‌خوانی دارد یا نه؟ به بیان دیگر، آیا این مدل که اساس آن بر طراحی عقلانی و هدف‌دار قوای شناختی نهاده شده است، می‌تواند با تأکید معرفت‌شناسی فضیلت‌محور و اجتماعی - که بیشتر به عامل انسانی و زمینه‌های اجتماعی توجه دارد - هم‌افق باشد؟

تمرکز اصلی مقاله حاضر بر این است که آیا می‌توان با استفاده از مفاهیم جدیدی چون اعتماد معرفتی، فضایل دینی و عدالت معرفتی، مدل پویاتری از توجیه باور دینی ارائه داد که از یک سو، از دستاوردهای پلانتینگا بهره‌برد و از سوی دیگر، بر محدودیت‌های آن فائق آید. این مقاله به این پرسش می‌پردازد که آیا می‌توان نظریه ضمانت پلانتینگا را در قالب این مفاهیم گسترش داد یا اینکه نیازمند بازسازی و تجدید نظر اساسی است.

فرضیه پژوهش این گونه مطرح می‌شود که نظریه ضمانت پلانتینگا در توجیه باور دینی، در صورت گنجانیدن مفاهیم معرفت‌شناسی فضیلت‌محور و اجتماعی، قادر به تقویت و بازسازی خود است و می‌تواند به مدلی پویاتر و زمینه‌مندتر از توجیه باور دینی منجر شود.

با توجه به مرور پیشینه، می‌توان گفت که تاکنون بررسی انتقادی نظریه ضمانت پلانتینگا در بستر تحولات معاصر معرفت‌شناسی، به‌ویژه از منظر رویکرد فضیلت‌محور و اجتماعی، به‌طور جامع انجام نشده است. پرسش‌هایی مانند رابطه بین نظریه ضمانت و فضایل معرفتی با اعتماد معرفتی و زمینه‌های اجتماعی، هنوز به‌روشنی تبیین نشده‌اند. مقاله حاضر می‌کوشد این شکاف را پر کند و با تحلیلی تطبیقی، دیدگاه پلانتینگا را در نسبت با معرفت‌شناسی معاصر بازخوانی نماید و امکان بازسازی یا تقویت آن را در پرتو دیدگاه‌های جدید بررسی کند.

۱. معرفت‌شناسی عام پلانتینگا

معرفت‌شناسی عام پلانتینگا در قالب نظریه ضمانت و در پاسخ به اعتراضات گتیه مطرح شد. پلانتینگا از نظریات رایج در خصوص معرفت، از باور صادق موجه به ضمانت‌بخش بودن معرفت اشاره می‌کند. او با رویکردی برون‌گرایانه، از مسئله توجیه به تضمین تغییر عقیده می‌دهد و معرفت را باور صادق تضمین شده می‌داند. پلانتینگا با طرح نظریه کارکرد صحیح، راه وصول به باورهای صادق را ارائه می‌دهد و توجه خود را به قوای معرفتی و ویژگی‌های فاعل شناسا معطوف می‌کند. این مؤلفه‌ها اگرچه بیرون از ساختار معرفت هستند، در تولید باور صادق مؤثرند. پلانتینگا برای توصیف یک ساختار معرفتی صحیح، به مبنای‌گرایی تعدیل یافته توجه می‌کند و وجود خداوند را باوری پایه به شمار می‌آورد. پلانتینگا با رویکرد وثاقت‌گرایی، نظریه تضمین و شرایط کارکرد صحیح قوای معرفتی، چارچوب معرفت‌شناسی عام را بنیان می‌نهد (plantinga, 1993, pp. 97-199).

۱-۱. معرفت تضمین شده

پلانتینگا با رویکرد برون‌گرایانه در طرح نظریه خود، متوجه مفهوم ضمانت^۱ می‌شود؛ زیرا درون‌گرایی با مسئله توجیه و وظیفه‌گرایی در ارتباط است و ضمانت فاقد این دو ویژگی است. عدم توجه به مفهوم ضمانت و «کارکرد صحیح»^۲ قوای معرفتی در معرفت‌شناسی معاصر، باعث نقص معرفتی شده است. از نظر پلانتینگا، ضمانت عنصری است که به واسطه آن، باور صادق از علم متمایز می‌شود. پلانتینگا در نام‌گذاری این عنصر معتقد است که این مفهوم بار معنایی خاصی را تداعی نمی‌کند. این ضمانت امری هنجاری یا ارزشی است. این بدین معناست که نسبت دادن ضمانت به یک باور، به معنای ارزیابی ایجابی و مثبت آن شخص یا آن باور تلقی می‌شود. بنابراین باور ضمانت‌دار در مقایسه با باور فاقد ضمانت برای اعتمادورزیدن برتر است و به لحاظ

1. Warrant

2. correct operation

معرفتی در وضعیت مثبت قرار می گیرد. از دیگر ویژگی های ضمانت، درجه دار بودن آن است؛ بدین معنا که ضمانت امری تشکیکی و دارای مراتب است؛ برخی باورهای ما در مقایسه با بعضی دیگر بیشتر یا کمتر از ضمانت برخوردارند (plantinga, 1993, pp. 4-5).

پلاتینگا شرایط چهارگانه ضمانت قوای معرفتی را این گونه مطرح می کند: قوای معرفتی دست اندرکار تولید باور، صحیح عمل کنند و در محیط معرفتی که برای آن طرح ریزی شده اند، فعالیت کنند. قوا برای هدف تولید باور صادق، طرح ریزی شده باشند و طراحی قوای تولید باور صادق، طراحی نیکو و شایسته ای باشد. برای ضمانت داشتن باور نه تنها آن باور باید دارای کارکرد صحیح باشد، بلکه محیط باید متناسب با قوای معرفتی باشد که برای آن طرح ریزی شده است. گاه ممکن است دو باور، هر دو در محیط معرفتی متناسب با کارکرد قوای معرفتی شکل گرفته باشند، اما یکی از آن ها در مقایسه با دیگری از ضمانت بیشتری برخوردار باشد. درجه دار بودن ضمانت از شرط آخر برمی خیزد. تنها مؤلفه ای که به ضمانت، ویژگی ذومراتب بودن می دهد، شرط آخر است؛ یعنی احتمال اینکه نظام باورساز ما خوب عمل کند تا باورهایش صادق باشد می تواند متغیر باشد و همین امر، ویژگی درجه دار بودن ضمانت را فراهم می کند. مفهوم طرح و برنامه در کانون تحلیل پلاتینگا قرار دارد. ما ویژگی هایی داریم که در طرح و برنامه ما لحاظ شده است و عمل ما مطابق با آن ها صورت گیرد. برای قوای معرفتی برنامه ای در نظر گرفته شده که در راستای رسیدن به صدق طراحی شده است. بنابراین طراحی قوای معرفتی باید به گونه ای باشد که آمار صدق آن بسیار بالا باشد.

او پس از این شروط چهارگانه، درصدد نشان دادن ضمانت در ساختار معرفتی انسان هاست تا بتواند آن را با کارکرد صحیح تبیین کند (plantinga, 1993, pp. 9-22).

پلاتینگا پس از شرایط ضمانت، به اطلاق نظریه کارکرد صحیح بر جنبه های مختلف حیات معرفتی می پردازد. از نظر او، همه باورهای برآمده از منابعی نظیر خودآگاهی، حافظه، اذهان دیگر، ادراک حسی، باورهای پیشینی و استقرایی، چنانچه دارای ضمانت باشند، علم تلقی می شوند. قوای معرفتی ما به گونه ای است که باورهای مختلفی را سامان

می‌دهد. بخش ورودی آن‌ها برخی از جنبه‌های معرفتی ما انسان‌ها، تجربیات و نحوه خاصی از پدیدارشدن است و در بخش خروجی، شاهد باورهای همچون باورهای حسی و حافظه و ... هستیم (plantinga, 1993, p. 139).

پلانتینگا پس از بیان نظریه کارکرد صحیح و شرایط ضمانت، از مبناگرایی^۱ سخن می‌گوید تا به نسبت و سازگاری نظریه کارکرد صحیح با مبناگرایی دست یابد. به اعتقاد او، معیار مبناگرایی سنتی برای توجیه باورها کافی نیست. او با طرح دیدگاه خود نشان داد که بسیاری از باورهای ما باورهای پایه هستند؛ باورهایی که همگان بی‌هیچ استدلالی آن‌ها را می‌پذیرند، حال آنکه نه بدیهی‌اند، نه حسی و نه خطاناپذیر (اکبری، ۱۳۸۶، ص ۴۷۶). بنابراین در مبناگرایی معتدل، با دو مؤلفه باور پایه و باور خطاناپذیر مواجه هستیم. پایه و خطاناپذیر بودن باورها بسته به عملکرد قوای معرفتی و وضعیت مناسب فاعل شناساست (علم‌الهدی و همکاران، ۱۳۹۸، ص ۵۳) به نظر پلانتینگا، بسیاری از اعتقادات دینی می‌توانند واقعاً پایه باشند. طرح پیگیر پلانتینگا برای توجیه باور دینی، او را به این اندیشه سوق داده است که اعتقاد به خداوند می‌تواند عقیده‌ای حقیقتاً پایه و کاملاً موجه باشد، بی‌آنکه برای توجیه آن، به براهین معمول اثبات وجود خدا - نظیر برهان نظم، معجزات و مانند آن - نیاز باشد (Plantinga, 1983, p. 80).

۲-۱. معرفت‌شناسی دینی

در معرفت‌شناسی دینی، پلانتینگا به پایه‌بودن و ضمانت‌دار بودن باور به وجود خدا تأکید می‌کند. او با نقد نظریه‌های مبناگرایی و قرینه‌گرایی، به بیان اعتبار باور دینی می‌پردازد. معرفت‌شناسی دینی او در قالب مدلی توسعه‌یافته مطرح می‌شود که این مدل، توصیفی از تمایل ذاتی انسان‌ها به دیدن خداوند در خلقت است، تمایلی به نام حس الوهی. این تمایل ذاتی ناشی از شرایط مختلف است و مبتنی بر باورهای استنتاجی نیست. پلانتینگا در معرفت‌شناسی دینی، تنها قوه‌ای معرفتی که از دیگر قوای معرفتی

1. fundamentalism

جدا می‌کند و از نحوه کارکردش سخن می‌گوید، قوه حس الوهی^۱ است. (plantinga, 2000, p. 168). بنابراین حس الوهیت جایگاه ویژه‌ای دارد؛ زیرا این حس موجد باور به وجود خداوند است و باور دینی زائیده حس الوهی است. اگر این قوه دارای وضعیت مناسب باشد، باعث ضمانت می‌شود. با حس الوهی تجربیاتی از خداوند به دست می‌آوریم که آنی و بدون استنتاج به ذهنمان خطور می‌کند؛ از این رو این حس، باور دینی ضمانت‌دار به وجود می‌آورد (عظیمی دخت شورکی، ۱۳۹۴، ص ۳۹۵).

حس خداشناسی در دو فرایند، مولد باور دینی پایه است: (۱) حس خداشناسی در موقعیت مناسب درست کار کند. (۲) حس خداشناسی بالقوه خاموش شده با تحریک درونی روح القدس درست کار کند. در فرایند اول، افزون‌بر نیکوبودن عملکرد حس خداشناسی، فاعل شناسا با انجام فضایل اخلاقی زمینه تولید باور دینی یقینی را فراهم آورده است. در فرایند دوم، با تحریک درونی روح القدس، حس خداشناسی باور دینی پایه تولید می‌کند (plantinga, 2000, p. 178).

۲. انواع معرفت‌شناسی فضیلت

معرفت‌شناسی فضیلت محور پاسخی است به بحران‌های معرفت‌شناسی سنتی، به ویژه انتقادات به نظریه موجه‌سازی کلاسیک که عمدتاً بر برون‌گرایی یا درون‌گرایی باور تأکید داشت و از عاملیت فاعل معرفتی غفلت می‌کرد. این رویکرد درصدد آن است که به جای تمرکز بر ویژگی‌های گزاره‌ای یا شرایط بیرونی، بر «فضایل شناختی»^۲ فاعل معرفتی تمرکز کند، و معرفت را محصول کنش فضیلت‌مندانه فاعل بداند (Zagzebski, 1996, pp. 165-170).

در این رویکرد، ارزیابی معرفت به جای تمرکز بر خصوصیات باور بر خصوصیات باورنده تأکید می‌کند. ویژگی‌هایی از قبیل قوای شناختاری، فرایندهای موثق و

1. divine sense

2. epistemic virtues

خصوصیات اخلاقی در دستیابی به معرفت مؤثر است. هریک از معرفت‌شناسان فضیلت‌گرا به یکی از خصوصیات باورنده پرداخته‌اند. پلاتینگا معتقد است انسان به‌طور خدادادی با قوای شناختاری به دنیا می‌آید و واجد فضایل عقلانی بالقوه طبیعی است. از نظر سوسا، انسان دارای فضایل عقلانی ذاتی و اکتسابی است و باورهای حاصل از عملکرد این فضایل باورهای شایسته‌اند. از نظر زاگزبسکی، در معرفت‌شناسی، افزون‌بر مفاهیمی همچون مسئولیت معرفتی، وظیفه معرفتی و هنجارها و قواعد معرفتی، از مفاهیم ارزشیابانه معرفتی و اخلاقی، از جمله فضایل عقلانی و اخلاقی نیز برای ارزیابی وضعیت و عملکرد معرفتی فاعل استفاده می‌شود. فضایل عقلانی و اخلاقی در تحصیل معرفت مؤثرند. نیت و انگیزه، احساس و اراده فاعل شناسا بر باورسازی تأثیر دارند (ثابتی‌پور و رضایی، ۱۴۰۲، صص ۵۵-۵۷).

۱-۲. معرفت‌شناسی فضیلت‌محور^۱ زاگزبسکی

زاگزبسکی برای پاسخ به معضل گتیه براساس تبیین خود از فضایل فکری و متناظر با تعریف عمل صحیح، تعریفی از معرفت ارائه داد و مدعی بود که تعریف وی به دام معضل گتیه و معضل ارزش گرفتار نخواهد شد. زاگزبسکی معرفت را باوری برآمده از عمل مبتنی بر فضایل فکری می‌داند. او مؤلفه صدق را با فضیلت فکری منحل ساخته است. بنابراین معرفت باور برآمده از عمل مبتنی بر فضیلت است. معرفت باور صادقی است که حاصل انگیزه‌ها و اعمال معرفتی فضیلت‌مندانه باشد (Zagzebski, 1996, p. 283). و در اولین گام، به تبیین ماهیت فضایل می‌پردازد. او فضیلت را یک شایستگی و ویژگی نهادینه‌شده در شخص می‌داند؛ کیفیاتی که شامل ویژگی‌هایی مانند حکمت، شجاعت، نیک‌خواهی، عدالت، صداقت و بخشنندگی بودند (Zagzebski, 1996, p. 89).

ماهیت فضایل عواطف، اراده، و ویژگی‌های شخصیتی انسان در شکل‌گیری باور مؤثر است. مجموعه‌ای از فضایل اخلاقی و عقلانی، فرایند اعتمادپذیری شکل‌گیری

1. Virtue-Based Epistemology

باور در فاعل شناسا را به وجود می‌آوردند و فاعل شناسای فضیلت‌مند با احتمال زیاد موفق به باور صادق می‌شود (Zagzebski, 2001, p. 210). اگر فاعل شناسا فضایل معرفتی را کسب کند، احتمال اینکه به باور صادق دست یابد بیشتر است. این سطح فضیلت، سطح معرفت را تعیین می‌کند و هرچقدر سطح فضایل به کارگرفته‌شده در شناخت بالاتر رود، سطح اعتبار فرایند شناخت بیشتر می‌شود (Zagzebski, 1996, pp. 81-83).

انسان دارای دو ویژگی است: ذاتی و اکتسابی. ویژگی‌های ذاتی به‌طور فطری در انسان وجود دارند و به دو دسته فضایل عقلانی و اخلاقی تقسیم می‌شوند. فضایل اکتسابی را فاعل در طی زمان به دست می‌آورد و در شخصیت او رسوخ می‌کند و از ویژگی‌های شخصیتی فرد می‌شود. از نظر زاگزبسکی، ویژگی‌های اکتسابی تفاوت مهمی با ویژگی‌های ذاتی دارند. فاعل شناسا به‌طور ارادی ویژگی‌های اکتسابی را در خود ایجاد می‌کند. فاعل در راه کسب ویژگی‌های اکتسابی می‌تواند رشد کند و به کمال برسد و امکان کسب رذیلت مقابل آن برای فاعل وجود دارد. (Zagzebski, 1996, p. 106).

زاگزبسکی معتقد است که میان فضیلت و مهارت تمایز وجود دارد. مهارت‌ها فضیلت به شمار نمی‌آیند؛ زیرا در مقابل هر فضیلت یک رذیلت وجود دارد؛ اما در مورد مهارت این گونه نیست. در مقابل مهارت، فقدان مهارت وجود دارد؛ اما فقدان فضیلت به معنای وجود رذیلت نیست. کودکان فاقد فضیلت هستند؛ اما این به معنای رذیلت‌مند بودن ایشان نیست (Zagzebski, 1996, p. 129).

از نظر زاگزبسکی، برای انجام عمل صحیح نیازمند دارا بودن فضایل نیستیم، بلکه صرف وجود انگیزه فضیلت‌مندانه کفایت می‌کند. او انگیزه را به بالفعل و بالقوه تقسیم می‌کند. انگیزه انجام عملی خاص برای رسیدن به هدفی خاص، انگیزه بالفعل است و گرایش دائمی انسان به فضایل، انگیزه بالقوه است. ریشه هر تمایل در انسان، از قوه شهویه در اوست. اگر قوه شهویه در هنگام عملی جزئی از عقل پیروی کند، آن فعل فضیلت است و اگر پیروی نکند، آن فعل رذیلت به شمار می‌آید (Zagzebski, 1996, pp. 127-133). انگیزه حالت عاطفی است که سبب می‌شود فاعل شناسا به قصد رسیدن به هدفی دست

به عمل یا کاری زند. ارتباط انگیزه با فعل ارتباطی علی است. اگر انگیزه ارزشمند باشد، ارزش آن به فعل هم منتقل می‌شود (زاگزسکی، ۱۳۹۲، ص ۲۰۹). وجدان نقش ایجاد الزام‌های اخلاقی باور را ایفا می‌کند. کسب فضیلت وجدان برای فاعل شناسا ارادی است و فاعل شناسا برای وصول به باورِ موجه ملزم به رعایت آن است. اگر شخص فضیلت‌مند بخواهد به باور صادق دست پیدا کند، ملزم به رعایت مؤلفه وجدان در مرحله شکل‌گیری و پذیرش باور است. فضایل معرفتی، هم در شکل‌گیری باور مؤثرند و هم با وجدان‌بودن معرفتی را شامل می‌شوند. شخص با وجدان باید مؤلفه‌های فضیلتی را در خود ایجاد کند و از بروز رذایل جلوگیری کند تا وظیفه مطابق با وجدان معرفتی خود را انجام دهد (عسکرزاده، ۱۳۹۹، ص ۱۳۹).

بنابراین برای عمل مبتنی بر فضیلت دو نکته را باید مد نظر قرار داد: نخست، انجام اعمال مبتنی بر فضیلت نیازمند دارا بودن فضایل نیست، بلکه محتاج وجود انگیزه‌های فضیلت‌مندانه است. دوم، شرایط عمل مبتنی بر فضیلت زمانی به‌طور کامل برآورده می‌شود که فرد به‌واسطه بخش انگیزشی به هدف آن فضیلت برسد. بخش انگیزشی فضایل ذاتاً ارزشمند هستند، نه اینکه ارزش خود را از چیز دیگری بگیرند؛ برای مثال فضیلت شفقت انگیزه خیرخواهانه‌ای است که مستقل از ارتباط آن با سعادت یا رفاهی که برای دیگران به ارمغان می‌آورد، ارزشمند به شمار می‌آید.

۲-۲. معرفت‌شناسی سوسا

نظریه معرفتی سوسا از نظریه‌های اعتمادگرایی فضیلت‌گراست. او نظریه‌های درون‌گرایانه را به دلیل روابط درونی میان باورها نقد می‌کند و از سویی دیگر، تبیینی را که انسجام‌گرایی و مبناگرایی برای توجیه ارائه می‌دهد ناکافی می‌داند؛ اگرچه باید از آنها استفاده کرد (Bonjour & sosa, 2003, p. 43). سوسا ادعا می‌کند آنچه به نزاع‌های معرفت‌شناسی پایان می‌دهد، روی آوردن به فاعل محوری و روی گردانی از باورمحوری است. او به جای توجیه، مفهوم صلاحیت در سطح باورهای حیوانی، و فضایل عقلانی در سطح معرفت عقلانی را مطرح می‌کند. بنابراین او ابتدا مفهوم فضایل عقلانی را که

ویژگی فاعل شناساست، تعریف می‌کند. فضایل از دیدگاه سوسا، از سنخ قوای معرفتی اعتمادپذیر است و ویژگی آن‌ها این است که باورسازند. به اعتقاد او، انسان‌ها دارای فضایل عقلانی یا توانایی‌های فضیلتی ذاتی و اکتسابی هستند. برخی فضایل عقلانی به‌طور طبیعی در آدمی وجود دارند؛ اما فضایل عقلانی اکتسابی آگاهانه به‌وسیله فاعل شناسا تحصیل می‌شوند. توانایی‌های فضیلتی از طریق عملکرد فضایل عقلانی، فاعل شناسا را به باور صادق می‌رساند. قوای فضیلت‌مند به‌عنوان تجهیزات درون‌داد، در دو مرتبه حیوانی و تأملی نقش دارند. دانش حیوانی^۱ باوری که از طریق عملکرد موفق قوای شناختی حاصل شده است. دانش تأملی^۲ باوری است که نه تنها از طریق قوای شناختی به‌درستی حاصل شده است، بلکه فرد از قابلیت اعتماد قوای خود آگاهی دارد (sosa, 1991, p. 35).

قوای فضیلت‌مند در مرتبه حیوانی موجد باور، و در مرتبه تأملی توجیه‌کننده باورند. عملکرد توانایی‌های فضیلتی آدمی در باورسازی، به احتمال زیاد مؤدی به صدق است؛ اما فاعل شناسا می‌تواند کارکرد تجهیزات درون‌داد و محصول آن را ارزیابی کند. اگر تجهیزات باورساز خوب کار نکنند، در باورسازی، فضیلت‌مند نخواهند بود. سوسا نقش مؤثری برای فضایل اخلاقی در معرفت قائل نیست (sosa, 1991, p. 225).

فضایل عقلانی فرایندهای قابل اعتمادی هستند که ما را با احتمال صدق از ابژه، به شناخت ابژه می‌رسانند. ما در این فرایند با استفاده از فضایل عقلانی، ویژگی‌هایی را بر گزاره بار می‌کنیم، مانند صحت، درخوربودن، مهارت و سلامت که همه آن‌ها مرتبط با توجیه هستند و زمانی که این ویژگی‌ها برای گزاره‌ها ساخته شوند، ما به شناخت می‌رسیم. حافظه، استنتاج، درون‌نگری، تجربه حسی، ادراک حسی، تعقل، استنباط، دلیل و گواهی، از فضیلت‌های عقلانی به شمار می‌آیند. این فضیلت‌ها شناخت‌ساز هستند و صدق باورها را موجب می‌شوند (sosa, 2007, p. 68). بنابراین فضایل عقلانی زمانی

1. Animal Knowledge

2. Reflective Knowledge

می‌توانند توجیه‌ساز باشند که واجد سه ویژگی صحت، مهارت و درخوربودن باشند. صحت به معنای کامیابی در رسیدن به صدق است؛ مهارت بازنمود فضایل شناختی یا صلاحیت است؛ و درخوربودن بدین معناست که دستیابی به صدق نتیجه مستقیم به کارگیری همین مهارت است (sosa, 2015, p. 22).

مهارت، ویژگی فضایل عقلی، نظیر دیدن، لامسه، تعقل و استنتاج است. این ویژگی با جهان واقعی، شرایط و موقعیت زمانی و مکانی مرتبط است که سوژه در آن قرار دارد و جهان خارج را در بر می‌گیرد. شخص دیوانه از این ویژگی برخوردار نیست. اگرچه گزاره‌های آن‌ها درباره جهان واقعی است، جهان را در بر نمی‌گیرد و ارتباطی با جهان واقعی ندارد. اما فضایل، چون دارای ویژگی‌های مرتبط با جهان واقعی هستند، امکان توجیه را فراهم می‌آورند. فضیلت‌هایی از سنخ ادراک حسی، حافظه و تعقل اعتمادپذیرند؛ اما چون در عالم واقع وجود دارند، برای معرفت کافی نیستند؛ زیرا باید اعتمادپذیری درون سوژه وجود داشته باشد (Bonjour & sosa, 2003, p. 40).

درخوربودن از ویژگی‌های مهم فضایل عقلانی است. هنگامی که مغز با جهان خارج از خود ارتباط برقرار می‌کند، داده‌های خود را از عالم خارج دریافت می‌کند و آن‌ها را به عنوان ورودی در اختیار ذهن قرار می‌دهد. ذهن نیز باتکیه بر دانش پیشین، تجارب انباشته شده و فضیلت‌های معرفتی، به ویژه فضیلت‌های استنباط، تعقل و داوری، درصدد برقراری ارتباط و یافتن نسبت میان مجموعه ورودی‌های دریافتی برمی‌آید. در این فرایند، صرف دریافت داده‌های حسی و حتی تشکیل یک باور صادق، برای تحقق معرفت کافی نیست، بلکه باور باید حاصل عملکرد شایسته و موفق قوای معرفتی فاعل باشد؛ ازاین‌رو ویژگی «درخوربودن» هنگامی در باور تحقق می‌یابد که صدق باور، نه تنها بر اثر شانس یا عوامل بیرونی، بلکه به واسطه اعمال صحیح و موفق توانایی‌ها و فضیلت‌های معرفتی فاعل حاصل شده باشد. درخوربودن را در شناخت حیوانی و تأملی داریم. درخوربودن نوعی فرایند برای رسیدن به شناخت است. بنابراین ابتدا باید شرایط را بسنجیم، سپس همه موارد را ارزیابی کنیم و طبق این شرایط، از صلاحیتی که درون خودمان است بهره می‌بریم (sosa, 2011, p. 11).

صلاحیت و مهارت، ویژگی‌های درونی‌اند که هر فردی از آن‌ها برخوردار است و اگر شرایط را بسنجد و از فضایل درست استفاده کند، به معرفت دست می‌یابد. بنابراین معرفت فقط داشتن قوهٔ بینایی نیست، بلکه حاصل استفادهٔ صحیح آن در تعامل با شرایط بیرونی است. درخور بودن به معنای موفقیت در رسیدن به هدف، صحت آن و باز نمود صلاحیت‌ها و مهارت‌های فاعل در شرایط مناسب است؛ همان‌طور که یک تیرانداز برای اصابت تیر به هدف، به نور کافی، نبود باد و فاصلهٔ مناسب و ... نیاز دارد (sosa, 2007, p. 10).

در بحث باورهای دینی، از منظر معرفتی، اگر مؤمن از قوای شناختی دینی خود برخوردار باشد، به سطح معرفت عقلانی دست می‌یابد. در اصطلاح سوسا، باوری حیوانی است که از توجیه کافی برخوردار است. اما اگر فاعل شناسا از گزاره‌هایی که ناظر به مفاهیم دینی و متافیزیکی هستند، معرفت درجهٔ دومی داشته باشد و از مهارت‌ها و محدودیت‌های آن مطلع باشد و این توانایی‌ها را به کار گیرد، از توجیه عقلانی برخوردار است. به عبارت دیگر، گزارهٔ «خداوند وجود دارد» اگر از فضیلت‌های شناختاری دینی حاصل شده باشد، می‌تواند باوری حیوانی باشد، و اگر فاعل شناسا از توانمندی‌های عقلانی در جهت ارتقای این باور آگاه باشد و آن‌ها را به کار گیرد، می‌تواند عقلانی باشد (sosa, 1991, p. 276).

۳. معرفت‌شناسی اجتماعی^۱

معرفت‌شناسی اجتماعی، به‌ویژه در آثار کنت فریگر، معرفت‌شناس معاصر، مطرح شده است. فریگر در کارهای خود بر تأثیر شرایط اجتماعی و تعاملات اجتماعی در فرایند تولید و توجیه باورهای معرفتی تأکید دارد. در این دیدگاه، معرفت دیگر صرفاً رابطه‌ای بین فرد و واقعیت نیست، بلکه در بستر اجتماعی معنا می‌یابد. در معرفت‌شناسی اجتماعی فریگر، ساختارهای اجتماعی به‌عنوان عوامل اساسی در شکل‌گیری و توجیه باورهای

1. Social Epistemology

معرفتی در نظر گرفته می‌شوند. این ساختارها شامل نهادهای اجتماعی، شبکه‌های اجتماعی و روابط قدرت هستند که بر فرایندهای شناختی تأثیر می‌گذارند. فریکر در آثار خود تأکید می‌کند که ساختارهای اجتماعی نه تنها بر اینکه چه باورهایی پذیرفته می‌شوند تأثیر می‌گذارند، بلکه فرایندهای توجیه و انتقال معرفت را نیز شکل می‌دهند. این ساختارها شامل نهادهای اجتماعی مانند خانواده، مدرسه، رسانه، نهادهای دینی و دولت‌ها هستند که در فرایند تولید و توجیه باورهای معرفتی دخیل‌اند. به بیان فریکر، این نهادها و شبکه‌ها براساس ساختارهای قدرت و روابط اجتماعی عمل می‌کنند، و این امر می‌تواند بر نحوه پذیرفتن و ارزیابی باورهای معرفتی تأثیر داشته باشد (friker, 2007, p. 72).

یکی از مفاهیم کلیدی در معرفت‌شناسی اجتماعی فریکر، اعتماد معرفتی است. فریکر تأکید می‌کند که افراد بسیاری باورهای خود را به واسطه اعتماد به دیگران و منابع اجتماعی می‌پذیرند. بیشتر ما اطلاعات خود را از طریق شهادت‌های اجتماعی به دست می‌آوریم و این نوع شناخت به‌طور عمده در بستر اعتماد اجتماعی شکل می‌گیرد (friker, 2007, p. 61). فریکر انواع مختلفی از اعتماد معرفتی را در فرایند شناختی شناسایی می‌کند. این انواع به‌طور عمده به سطح اعتماد به منابع مختلف اطلاعاتی و فردی تقسیم می‌شوند. این اعتماد به منابع می‌تواند در سطوح مختلفی وجود داشته باشد، از اعتماد به افراد نزدیک (مانند دوستان و خانواده) گرفته تا اعتماد به نهادهای بزرگ‌تر (مانند دانشگاه‌ها، رسانه‌ها و دولت‌ها)؛ برای مثال، در فرایند شناخت علمی، اعتماد به محققان و پژوهشگران ضروری است؛ زیرا بیشتر افراد نمی‌توانند به‌طور مستقیم تمامی ابعاد یک پدیده را بررسی کنند و باید به متخصصان این حوزه‌ها اعتماد کنند (friker, 2007, p. 68). فریکر همچنین پیوند نزدیکی میان اعتماد معرفتی و عدالت معرفتی برقرار می‌کند. او معتقد است برای آنکه فرایندهای معرفتی به‌طور عادلانه و معتبر پیش روند، باید ساختارهای اجتماعی به‌گونه‌ای طراحی شوند که اعتماد به منابع و افراد به‌طور عادلانه توزیع شود؛ در غیر این صورت، گروه‌های اجتماعی خاص ممکن است به دلیل فقدان اعتماد و در دسترس نبودن اطلاعات معتبر، در فرایندهای معرفت‌شناختی به حاشیه رانده شوند (friker, 2007, p. 79).

با بررسی دیدگاه‌ها به این نتیجه می‌رسیم که پلانتینگا، زاگزبسکی، سوسا و فریگر، هر سه با دغدغه یکی کردن عقلانیت و معرفت دینی سروکار دارند؛ اما هریک، از نقطه نظر متفاوتی وارد می‌شوند. موارد اختلاف دیدگاه‌ها در هر سه رویکرد در جدول زیر مطرح می‌شود:

طرح دیدگاه‌ها	زاگزبسکی (فضیلت محور)	سوسا (فضیلت محور)	فریگر (معرفت شناسی اجتماعی)	پلانتینگا (نظریه ضمانت)
محور اصلی	فضایل اخلاقی فاعل معرفتی و تأثیر آن بر فرایند شناخت	فضایل معرفتی فرد و نقش آن در صحت باورهای معرفت شناختی	تأثیر ساختارهای اجتماعی، قدرت و اعتماد در فرایند شناخت	عملکرد صحیح قوای معرفتی و سازگاری با طراحی الهی
تأکید بر فاعل معرفتی	تأکید بر فضایل اخلاقی فاعل (صداقت، دقت، فروتنی معرفتی)	فضایل معرفتی فرد در جست و جوی حقیقت و تولید باورهای صحیح	توجه به مسئولیت اجتماعی فاعل و تعاملات اجتماعی	تأکید بر عملکرد صحیح و طبیعی قوای معرفتی
تأثیر عوامل اجتماعی	در مدل زاگزبسکی نادیده گرفته شده است.	توجه کمی به عوامل اجتماعی و فرهنگی دارد.	تأثیرات ساختارهای اجتماعی، اعتماد و قدرت در فرایند شناخت	به طور عمده توجهی به محیط اجتماعی ندارد.
تعریف محیط مناسب	به طور غیرمستقیم در فضای اخلاقی فاعل و فضایل معرفتی	محیط مناسب بر اساس فضایل اخلاقی فاعل معرفتی	تأکید بر شرایط اجتماعی و نهادهای اعتماد معرفتی	تأکید بر محیط معرفتی مناسب برای کارکرد صحیح قوای شناختی

طرح دیدگاه‌ها	زاگزبسکی (فضیلت‌محور)	سوسا (فضیلت‌محور)	فریگر (معرفت‌شناسی اجتماعی)	پلانتینگا (نظریه ضمانت)
مفهوم ضمانت	ضمانت معرفتی مبتنی بر فضایل اخلاقی و آگاهی فاعل	تأکید بر فضایل معرفتی به عنوان شرط اصلی برای تضمین باورها	ضمانت معرفتی وابسته به ساختار اجتماعی و نهادهای معرفتی	ضمانت براساس صحت عملکرد قوای معرفتی و طراحی الهی
دستگاه معرفتی	فضایل اخلاقی فرد به فرایند شناخت کمک می‌کند.	معرفت‌شناسی فضیلت‌محور که بر فضایل فردی تأکید دارد.	ساختارهای اجتماعی و اعتماد تأثیر گذارند.	معرفت‌شناسی مبتنی بر عملکرد صحیح قوای شناختی و تطابق با هدف الهی

۴. تحلیل انتقادی معرفت‌شناسی فضیلت‌محور

مدل ضمانت پلانتینگا بر ویژگی‌های فردی و روان‌شناختی باور متمرکز است و نقش عوامل اجتماعی و اخلاقی را در فرایند باور کردن کمتر برجسته می‌کند. در دهه‌های اخیر، فیلسوفان معرفت، به‌ویژه از منظر معرفت‌شناسی فضیلت‌محور و اجتماعی این کمبود را نقد کرده‌اند.

الف. غفلت از بعد اجتماعی باور دینی: پلانتینگا مدل خود را عمدتاً حول یک فاعل منفرد و نظام شناختی‌اش می‌سازد؛ اما باورهای دینی عمدتاً در بسترهای اجتماعی شکل می‌گیرند و تحت تأثیر نهادها، جوامع ایمانی، سنت‌های زبانی و روابط قدرت هستند (Goldman, 1999, p. 7). در واقع، پذیرش یا رد یک باور دینی، از عوامل اجتماعی و ساختاری متأثر است که در مدل پلانتینگا، کمتر به آن‌ها پرداخته شده است.

ب. نقش نهادها و شبکه‌های اجتماعی: نهادهای دینی، مساجد، کلیساها، و محافل ایمانی نه فقط محل بروز باور دینی، بلکه محل شکل‌گیری و اعتبارسنجی آن هستند (Goldman, 1999, p. 45). پلانتینگا مدل خود را به سطح فردی محدود کرده و جایگاه نهادها و جوامع در توزیع معرفت را به‌طور دقیق بررسی نکرده است.

ج. کم توجهی به مسئولیت معرفتی فاعل: از منظر اخلاقی، باورداشتن به چیزی مستلزم نوعی مسئولیت معرفتی است؛ یعنی فاعل معرفتی باید به دنبال حقیقت باشد، دلایل خود را بازتاب دهد و از تعصب پرهیز کند. مدل پلانتینگا بیشتر بر عملکرد طبیعی نظام شناختی تکیه دارد و کمتر مسئولیت اخلاقی فاعل را به عنوان شرط لازم برای عقلانیت باور دینی برجسته کرده است.

د. فقدان توجه به فضایل معرفتی: فضایل شناختی مانند صداقت فکری، تواضع معرفتی، و جرأت فکری در مدل پلانتینگا کمتر مورد توجه قرار گرفته‌اند؛ در حالی که نظریه‌های معرفت‌شناسی فضیلت‌محور بر این فضایل تأکید می‌کنند. عدم توجه به این فضایل باعث می‌شود مدل پلانتینگا نتواند در موقعیت‌هایی که فاعل باید فعالانه در ارزیابی باور خود مشارکت کند، پاسخ‌گو باشد.

نظریه ضمانت پلانتینگا از مهم‌ترین نظریه‌ها در معرفت‌شناسی دینی معاصر است. با این حال، از منظر رویکردهای فضیلت‌محور و اجتماعی در معرفت‌شناسی، این نظریه با چالش‌های پرشماری مواجه می‌شود. در این بخش، سه محور انتقادی بررسی می‌شود:

۴-۱. نقد از منظر معرفت‌شناسی فضیلت‌محور: حذف عاملیت معرفتی و انگیزه فضیلت‌مند

در معرفت‌شناسی فضیلت‌محور، معرفت نه صرفاً محصول عملکرد شناختی صحیح، بلکه نتیجه تمرین فعال فضایل معرفتی مانند صداقت، دقت، شکاکیت مسئولانه، و پشتکار در جست‌وجوی حقیقت است (Zagzebski, 1996, pp. 167-171)؛ اما در دیدگاه پلانتینگا، فاعل معرفتی نقشی منفعل دارد، مادامی که ابزارهای شناختی او به درستی کار می‌کنند، حتی اگر انگیزه معرفتی نداشته باشد، باوری تضمین شده خواهد داشت؛ برای مثال، اگر فردی فقط به دلیل غرایز غیرفکری یا تأثیرات محیطی، باوری دینی پیدا کند که مطابق طرح الهی است، ممکن است پلانتینگا آن را تضمین شده بداند؛ اما از منظر زگزیسکی، چنین باوری فاقد ارزش معرفتی است؛ زیرا بدون انگیزه حقیقت‌طلبانه به دست آمده است (Zagzebski, 1996, p.270).

نظریه پلانتینگا عاملیت معرفتی و ارزش اخلاقی در فرایند باور را نادیده می‌گیرد و

معرفت را به کارکرد غریزی تقلیل می‌دهد. این در تضاد با دیدگاه فضیلت‌محور است که معرفت را یک «دستاورد معرفتی» می‌داند (Greco, 2003, p. 11).

۲-۴. نقد از منظر معرفت‌شناسی اجتماعی: نادیده گرفتن زمینه و ساختار قدرت

پلاتینگا نظریه خود را در خلأ اجتماعی ارائه می‌دهد؛ گویی فاعل معرفتی، موجودی مستقل از تاریخ، فرهنگ، زبان و ساختارهای قدرت است. در مقابل، معرفت‌شناسی اجتماعی تأکید می‌کند که باورهای ما در بستر روابط قدرت، نهادهای اجتماعی، و نظام‌های معرفتی شکل می‌گیرند؛ برای مثال، ممکن است سازوکار حس الوهی در فرهنگ یا سنتی خاص فعال باشد و فاعل را به باور به خدا برساند. اما آیا این سازوکار، مستقل از نهادهای دینی و فرهنگی عمل می‌کند؟ نظریه پلاتینگا این عوامل را نادیده می‌گیرد. فریکر نشان می‌دهد که نادیده گرفتن چنین زمینه‌هایی می‌تواند به بی‌عدالتی معرفتی بینجامد؛ برای مثال، افرادی که در ساختارهای سلطه‌گرا قرار دارند، توانایی دسترسی به منابع معرفتی معتبر را از دست می‌دهند (friker, 2007, pp. 6-9).

۳-۴. نقد تلفیقی: عدم قابلیت بازخواست معرفتی

از منظر سوسا و دیگر معرفت‌شناسان فضیلت‌محور، فاعل معرفتی باید پاسخ‌گو باشد؛ یعنی توانایی ارزیابی، بازنگری و دفاع از باورهایش را داشته باشد (sosa, 2007, pp. 32-35)؛ اما در نظریه پلاتینگا، یک فاعل می‌تواند باوری تضمین‌شده داشته باشد، حتی اگر نتواند آن را توضیح دهد یا از آن دفاع کند؛ زیرا تضمین مستقل از خودآگاهی فاعل است. در نتیجه، چنین نظریه‌ای خطر پذیرش باورهای جزمی را افزایش می‌دهد؛ زیرا فرد می‌تواند به باور دینی متمسک شود که صرفاً به نظرش «طبیعی» یا «غریزی» آمده است، بدون آنکه بتواند شواهد یا دلایلی برای آن فراهم کند. دیدگاه پلاتینگا مسئولیت معرفتی را کم‌رنگ می‌کند و با تصویر فعال و پاسخ‌گو از فاعل معرفتی در معرفت‌شناسی فضیلت‌محور در تعارض قرار می‌گیرد. در مجموع، نظریه تضمین پلاتینگا گرچه تلاشی نوآورانه برای دفاع از عقلانیت باور

دینی بدون تکیه بر شواهد کلاسیک است، از منظر معرفت‌شناسی فضیلت‌محور و اجتماعی، با کاستی‌هایی جدی مواجه است. این نظریه نه تنها عاملیت معرفتی و فضایل عقلانی را نادیده می‌گیرد، بلکه زمینه‌مندی اجتماعی باور را نیز در تحلیل معرفت لحاظ نمی‌کند؛ از این رو بازخوانی آن با تلفیق مؤلفه‌های فضیلت‌محور و اجتماعی، می‌تواند نظریه‌ای پویاتر و انسانی‌تر از معرفت دینی ارائه دهد.

۵. بازخوانی نظریه ضمانت پلانتینگا با بهره‌گیری از معرفت‌شناسی فضیلت‌محور و اجتماعی

برای بازخوانی نظریه ضمانت ابتدا به ویژگی‌های هر کدام از معرفت‌شناسی‌ها می‌پردازیم تا بتوانیم بازخوانی این نظریه را به درستی ارزیابی کنیم.

پلانتینگا باور دینی را زمانی «تضمین شده» می‌داند که قوای معرفتی دست‌اندرکار تولید باور، صحیح عمل کنند و در محیط معرفتی که برای آن طرح‌ریزی شده‌اند، فعالیت کنند. همچنین قوا برای هدف تولید باور صادق، طرح‌ریزی شده باشند و طراحی قوای تولید باور صادق، طراحی نیکو و شایسته‌ای باشد. معرفت‌شناسی فضیلت‌محور بر فضایل و توانایی‌های شناختی فعال فاعل معرفتی تمرکز دارد، و معرفت را نتیجه عملکرد فضایل شناختی مانند صداقت، دقت، و تواضع می‌داند. معرفت‌شناسی اجتماعی بر نقش ساختارهای اجتماعی، نهادها، شهادت، و روابط قدرت در شکل‌گیری و انتقال معرفت تأکید دارد. نظریه تضمین با کم‌توجهی به نقش فضایل معرفتی فاعل و تمرکز بر عملکرد سیستم شناختی، نقش فعال فضیلت‌های شناختی فرد (مانند بازتاب‌پذیری و مسئولیت معرفتی) را نادیده می‌گیرد. علاوه بر این، اهمیت نهادها، روابط قدرت و عدالت معرفتی در باور دینی در این نظریه یا به صورت جزئی مورد توجه قرار گرفته یا به کل مغفول مانده است. فاعل ممکن است باور تضمین شده داشته باشد، اما توانایی بازتاب بر آن و دفاع آگاهانه نداشته باشد که در معرفت‌شناسی فضیلت‌محور نقد می‌شود. در معرفت‌شناسی فضیلت‌محور، تمرکز بر عاملیت و مسئولیت فاعل و فضیلت‌محور بودن موجب می‌شود که معرفت نه فقط نتیجه شرایط بیرونی، بلکه محصول عملکرد آگاهانه و اخلاقی فاعل باشد. معرفت‌شناسی اجتماعی با پرداختن به موضوعاتی

نظیر بی عدالتی معرفتی و پیش داوری های اجتماعی، نقش اعتماد اجتماعی را به خوبی تبیین می کند.

برای فهم عقلانیت باور دینی، ترکیب این رویکردها ضروری است. مدل تلفیقی باید عملکرد صحیح نظام شناختی پلانتینگا را حفظ کند، فضایل شناختی و مسئولیت معرفتی را در نظر گیرد و نقش نهادها، عدالت و بستر اجتماعی را در شکل گیری باور تحلیل کند. با توجه به محدودیت های بالا، می توان مدلی تلفیقی پیشنهاد کرد که عناصر زیر را شامل شود:

(الف) فضیلت محوری نظام شناختی: به جای آنکه تنها «طراحی الهی» معیار عملکرد نظام شناختی باشد، باید فضایل معرفتی فاعل نیز در تضمین دخیل باشند.

(ب) قابلیت بازتاب معرفتی: ^۱ نظام معرفتی باید به گونه ای باشد که فاعل نه تنها باور داشته باشد، بلکه دلایل باور را هم به طور بازتابی درک کند. این شرط، به ویژه برای باورهای دینی، مهم است که در معرض چالش های بیرونی اند.

(ج) زمینه مندی اجتماعی باور دینی: هرگونه تحلیل معرفت دینی باید زمینه اجتماعی، زبانی و فرهنگی آن را لحاظ کند. اعتماد معرفتی، اعتبار نهادهای دینی، و شهادت دیگران در ساختار معرفت دینی نقش دارند (friker, 2007, p. 5).

(د) مسئولیت معرفتی: ^۲ فاعل باید نسبت به باور خود مسئول باشد. این مؤلفه در نظریه پلانتینگا مغفول است؛ اما در مدل های فضیلت محور نقش کلیدی دارد.

بازخوانی شرط اول: شرط اول در نظریه ضمانت پلانتینگا تأکید می کند که قوای معرفتی باید به طور صحیح عمل کنند. زاگربسکی بر اهمیت فضایل اخلاقی فاعل معرفتی تأکید دارد. او معتقد است که فضایل معرفتی مانند صداقت، دقت، شجاعت معرفتی و فروتنی معرفتی در عملکرد صحیح قوای شناختی نقش دارند. براساس دیدگاه زاگربسکی، قوای معرفتی نه تنها باید عملکرد صحیحی داشته باشند، بلکه باید فضایل

1. Reflective Justification

2. Epistemic Responsibility

اخلاقی فرد در استفاده از این قوا نیز به طور فعال و آگاهانه نقش ایفا کنند. به این ترتیب، بازسازی شرط اول از نظر زاگزیسکی به این صورت خواهد بود که برای عملکرد صحیح قوای معرفتی، باید فضایل اخلاقی فرد وارد فرایند شناخت شود. فریکر تأکید می‌کند که فرایندهای معرفتی در یک زمینه اجتماعی شکل می‌گیرند و روابط قدرت، اعتماد و نهادهای اجتماعی تأثیر بسزایی بر عملکرد قوای معرفتی دارند. بنابراین برای آنکه قوای معرفتی عملکرد صحیحی داشته باشند، باید در یک محیط اجتماعی مناسب و منصفانه عمل کنند که در آن، عوامل اجتماعی مانند عدالت معرفتی و ساختارهای قدرت و اعتماد معرفتی تأثیر گذارند.

در این مدل بازسازی شده، شرط اول پلانتینگا با این ایده ترکیب می‌شود که نه تنها قوای معرفتی باید از نظر ساختاری و روان شناختی عملکرد صحیحی داشته باشند، بلکه این عملکرد صحیح باید با فضایل معرفتی فاعل و با شرایط اجتماعی سالم و عادلانه همسو باشد.

بازخوانی شرط دوم: پلانتینگا در شرط دوم تأکید دارد که قوای معرفتی باید در محیط مناسب و به طور مناسب عمل کنند. زاگزیسکی معتقد است که محیط مناسب برای فعالیت‌های معرفتی باید از ویژگی‌های اخلاقی و فضیلت محور برخوردار باشد. در واقع، فضای اجتماعی و محیطی که فرد در آن قرار دارد، باید فضایی باشد که فرد بتواند از فضایل خود مانند صداقت و جست‌وجو برای حقیقت بهره ببرد. به عبارت دیگر، فضای اجتماعی باید از ارزش‌های اخلاقی حمایت کند و فضیلت‌های معرفتی را تقویت نماید. فریکر بر اهمیت عوامل اجتماعی در محیط معرفتی تأکید دارد. او بیان می‌کند که محیط اجتماعی و فرهنگی تأثیر بسیاری بر فرایندهای معرفتی دارد؛ برای مثال، اعتبار باورهای فرد به طور مستقیم به وضعیت اجتماعی، نهادها و ساختارهای قدرت بستگی دارد. این دیدگاه به معنای آن است که محیط مناسب نه تنها باید از لحاظ معرفت شناختی به فرد فرصت‌های برابر بدهد، بلکه باید تضمین کند که روابط اجتماعی و اعتماد معرفتی در این محیط به طور عادلانه برقرار باشد.

در مدل بازسازی شده، محیط مناسب برای فعالیت های معرفتی باید هم از لحاظ فضیلت محور (محیطی که فضیلت های معرفتی را تقویت کند) و هم از لحاظ اجتماعی (محیطی که در آن عدالت معرفتی و ساختارهای اجتماعی سالم وجود داشته باشد) طراحی شود.

بازخوانی شرط سوم: پلاتینگا در شرط سوم به این نکته اشاره دارد که قوای معرفتی باید مطابق با هدفی از پیش تعیین شده و برنامه ریزی شده عمل کنند تا به صدق دست یابند. زاگزبسکی به این نکته اشاره دارد که هدف های معرفتی باید هم راستا با فضایل اخلاقی فرد باشند؛ به این معنی که فاعل معرفتی باید در جست و جوی حقیقت باشد و از فضایل خود همچون صداقت، شجاعت معرفتی و دقت استفاده کند. در این نگاه، هدف های معرفتی نه تنها عقلانی، بلکه اخلاقی هستند. فریکر به این نکته اشاره می کند که هدف های معرفتی باید در بستر اجتماعی و فرهنگی خاصی تعریف شوند. در واقع، اهداف معرفتی فرد تحت تأثیر ساختارهای اجتماعی و فرهنگی قرار می گیرند.

در مدل بازسازی شده، قوای معرفتی نه تنها باید طبق اهداف طبیعی و عقلانی خود عمل کنند، بلکه باید این اهداف با فضایل اخلاقی فاعل و شرایط اجتماعی سالم و عادلانه همخوانی داشته باشند.

بازخوانی شرط چهارم: در نظریه پلاتینگا قوای معرفتی باید به گونه ای طراحی شده باشند که به سوی هدف صدق هدایت شوند. زاگزبسکی بر این نکته تأکید دارد که فرد باید به طور فعال به سوی حقیقت حرکت کند و از فضایل خود برای رسیدن به حقیقت بهره گیرد. این طراحی به طور اخلاقی و فضیلت محور باید به گونه ای باشد که فاعل معرفتی در مسیر جست و جو برای حقیقت، از فضایل اخلاقی خود همچون صداقت و فروتنی بهره برداری کند. فریکر نیز بر اهمیت عوامل اجتماعی در طراحی های معرفتی تأکید دارد، به ویژه اینکه طراحی معرفتی باید به گونه ای باشد که در ساختار اجتماعی و فرهنگی فرد، فضا برای اعتماد و تبادل معرفتی باز باشد. در واقع، طراحی قوای معرفتی باید به گونه ای باشد که براساس تعاملات اجتماعی و اعتماد میان افراد، به حقیقت دست یابد.

در این مدل بازسازی شده، طراحی قوای معرفتی باید هم از لحاظ فردی (با تأکید بر فضایل اخلاقی) و هم از لحاظ اجتماعی (با تأکید بر ساختارهای اجتماعی) به گونه‌ای باشد که به‌سوی صدق هدایت شوند.

با تلفیق معرفت‌شناسی فضیلت‌محور زاگزیسکی و معرفت‌شناسی اجتماعی فریگر در چهار شرط ضمانت پلانتینگا، می‌توان مدل جدیدی از توجیه باور دینی پیشنهاد داد که نه تنها بر عملکرد صحیح قوای معرفتی تأکید دارد، بلکه فضایل اخلاقی فرد و شرایط اجتماعی را نیز در نظر می‌گیرد. در این مدل، برای آنکه یک باور دینی به‌طور معتبر و تضمین‌شده تلقی شود، باید هم‌راستا با فضایل اخلاقی فاعل و در بستر اجتماعی سالم و منصفانه شکل گیرد. باین‌حال، در بازسازی جدید، این چهار شرط با دو بُعد مکمل غنی می‌شوند: نخست، معرفت‌شناسی فضیلت‌محور تأکید می‌کند که عملکرد صحیح بدون انگیزه فضیلت‌مندانه، مانند صداقت و فروتنی معرفتی، کافی نیست؛ زیرا فاعل باید عامدانه و از سر عشق به حقیقت، به‌کارگیری قوا را برگزیده باشد. دوم، معرفت‌شناسی اجتماعی نشان می‌دهد که محیط معرفتی تنها طبیعی نیست، بلکه اجتماعی نیز است؛ یعنی عدالت معرفتی و برابری در دسترسی به منابع تفسیر و شهادت، شرط امکان عملکرد صحیح قواست. بدین‌سان، نظریه بازسازی‌شده ضمانت، تلفیقی از کارکرد صحیح، فضیلت اخلاقی و عدالت اجتماعی است که عقلانیت دینی را در چارچوبی جامع‌تر از حقیقت، اخلاق و قدرت بازتعریف می‌کند. در پایان، مدل تلفیقی «تضمین فضیلت‌مند اجتماعی» پیشنهاد می‌شود که در تبیین معرفت دینی، سه مؤلفه اساسی عملکرد صحیح قوای معرفتی، فضیلت معرفتی و بعد اجتماعی معرفت را به‌صورت هم‌زمان و در ارتباط با یکدیگر لحاظ می‌کند.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر باهدف بازخوانی انتقادی نظریه ضمانت در معرفت‌شناسی دینی، به این نتیجه می‌رسد که باوجود تلاش‌های پلانتینگا برای نجات عقلانیت باور دینی در برابر چالش‌های شکاکانه، نظریه تضمین او در برخی سطوح، به‌ویژه در زمینه‌های بازتاب

معرفتی، فضایل شناختی فاعل و تأثیرات زمینه‌های اجتماعی در شکل‌گیری باورها، با کاستی‌های ساختاری روبه‌رو است. پلانینگا در نظریه خود تأکید می‌کند که باور دینی باید از یک نظام شناختی سالم نشئت گیرد که مطابق طرح الهی عمل کند؛ اما او در این چارچوب، بسیاری از جوانب پیچیده معرفت‌شناختی را که در شرایط معاصر ضروری به نظر می‌رسند، نادیده می‌گیرد؛ به‌ویژه او به مسئولیت فاعل در ارزیابی و نقد باورهای خود توجه نمی‌کند و تأثیرات مهم روابط قدرت در ساختارهای اجتماعی و تأثیر آن بر اعتبار باورهای دینی را کم‌اهمیت می‌داند.

درحالی که نظریه پلانینگا بر ویژگی‌هایی چون عملکرد صحیح قوای شناختی و تطابق آن‌ها با هدف‌های الهی تأکید دارد، نظریه‌های معاصر معرفت‌شناسی فضائیت‌محور و اجتماعی بر این نکته تأکید می‌کنند که فرایند معرفتی تنها به‌عنوان سازوکار ذهنی و شناختی صرف نمی‌تواند کامل باشد. این رویکردها بر نقش فضایل اخلاقی فاعل معرفتی تأکید دارند و باور را به‌عنوان محصول کنش اخلاقی، آگاهانه و مسئولانه فرد در نظر می‌گیرند. ازجمله دیدگاه‌های برجسته در این زمینه، می‌توان به دیدگاه‌های سوسا و زگزیسکی در معرفت‌شناسی فضائیت‌محور اشاره کرد که معرفت را به‌عنوان نتیجه فضایل اخلاقی مانند صداقت، فروتنی و دقت در نظر می‌گیرند. به همین ترتیب، نظریه پردازانی چون فریکر در معرفت‌شناسی اجتماعی به‌طور خاص به نقش زمینه‌های اجتماعی، اعتماد و ساختارهای قدرت در فرایندهای معرفتی اشاره دارند.

این پژوهش پیشنهاد می‌کند برای بازسازی و تقویت نظریه تضمین پلانینگا در دنیای معاصر، باید مفهوم معرفت را از یک سازوکار منفعل به فرایندی فعال، بازتابی، اخلاق‌محور و اجتماعی گسترش داد. در مدل بازسازی‌شده، باور دینی زمانی تضمین‌شده تلقی می‌شود که نه تنها از نظام شناختی سالم و معتبر نشئت گیرد، بلکه به‌عنوان نتیجه کنش آگاهانه، متأملانه و فضائیت‌محور فاعل معرفتی باشد. این فاعل معرفتی باید در بستر اجتماعی مشخصی قرار داشته باشد و در شرایطی که روابط او با دیگر افراد و نهادها، به‌ویژه نهادهای شهادتی و اجتماعی، در شکل‌گیری باورهای او تأثیرگذار است، به تشکیل باور پردازد. در این مدل تلفیقی پیشنهادی، هدف این است

که ضمن حفظ انسجام و ساختار درونی مدل پلانتینگا، آن را با دغدغه‌های معرفت‌شناسی معاصر و پست‌مدرن به‌روزرسانی کنیم. این به‌روزرسانی نه تنها به تقویت عقلانیت باور دینی می‌انجامد، بلکه آن را به ساحت اخلاقی و اجتماعی معرفت پیوند می‌دهد.

نظر
سال سی و یکم، شماره ۳، ۱۴۰۵

فهرست منابع

- اکبری، رضا. (۱۳۸۶). ایمان‌گروی نظریات کرکگور ویتگنشتاین و پلاتینگا. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- ثابتی‌پور، علیرضا؛ رضایی، مرتضی. (۱۴۰۲). بررسی فضایل معرفتی از منظر معرفت‌شناسان فضیلت‌گرا. معرفت، ۳۲(۶۱)، صص ۳۰-۵۳. <https://doi.org/0009-0002-0086-9403>
- زگزیسکی، لیندا. (۱۳۹۲). معرفت‌شناسی (مترجم: کاوه بهبهانی). تهران: نشر نی.
- عسکرزاده مزرعه، اکرم. (۱۳۹۹). معرفت‌شناسی پلاتینگا با رویکرد فضیلت‌محور. تهران: نشر نگاه معاصر.
- عظیمی دخت شورکی، حسین. (۱۳۹۴). معرفت‌شناسی باور دینی از دیدگاه پلاتینگا. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- علم‌الهدی، سیدعلی؛ عسکرزاده مزرعه، اکرم؛ و پیکانی، جلال. (۱۳۹۸). تبیین ناسازگاری میان معرفت‌شناسی عام پلاتینگا با معرفت‌شناسی دینی وی. اندیشه دینی، ۱۹(۷۰)، صص ۴۷-۶۴. <https://doi.org/jrt.2019.5243/10.22099>
- Bonjour, L., Sosa, E . (2003). *Epistemic Justification: Internalism vs. Externalism, Foundations vs. virtues*. Oxford: Blackwell publishing.
- Fricker, M. (2007). *Epistemic Injustice: Power and the Ethics of Knowing*. Oxford: Oxford University Press.
- Goldman, A. I. (1999). *Knowledge in a Social World*. Oxford: Oxford University Press.
- Greco, J. (2003). *Knowledge as Credit for True Belief* (M. DePaul & L. Zagzebski, Eds.). *Intellectual Virtue*. (pp. 111-134). Oxford: Oxford University Press.
- Plantinga, A. (2000). *Warranted Christian Belief*. Oxford: Oxford University Press.
- Plantinga, A. (1993). *Warrant And Proper Function*. Oxford: Oxford University Press.

- plantinga, A. (1983). Reason and belief in God (A. Plantinga & N. Wolterstorff, Eds.). In *Faith and Rationality: Reason and belief in God* (pp. 16–93). Notre Dame, IN: Notre-Dame: University of Notre Dame Press.
- Sosa, E. (1991). *Knowledge in Perspective: Selected Essays in Epistemology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sosa, E. (2007). *A Virtue Epistemology: Apt Belief and Reflective Knowledge*. Oxford: Oxford University Press.
- Sosa, E. (2015). virtue Epistemology: character versus competence (M. Alfano, Ed.). *current controversies in virtue theory* (pp. 61-73). London: Routledge.
- Sosa, E. (2011). *knowing full well*. Princeton: Princeton university press.
- Zagzebski, L. (1996). *Virtues of the Mind*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Zagzebski, L. (2009). *on epistemology*. Boston: wadsworth CenGage learning.
- Zagzebski, L. (2001). *Introduction* (A. Fairweather & L. Zagzebski, Eds.). In *virtue Epistemology*. (pp.3-14). Oxford: Oxford University Press.

